

DE L'AULA AL FRONT: LES MEMÒRIES DE GUERRA I EXILI DEL METGE ÀNGEL LATORRE RIOS (1936-1939)

HERVÁS i PUYAL, Carles (1); ALEMANY i NADAL, Sílvia (2); FRANCÉS i SAN MARTÍN, Laura (3)

(1). Acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya.
(2) Directora; (3) Tècnic. Espai del Metge i de la Salut Rural. Museu d'Història de Sant Feliu de Guíxols.

RESUM: El metge Àngel Latorre Rios deixà escrites unes Memòries en les que recollí els principals esdeveniments de la seva vida privada i professional. D'aquest text s'han seleccionat les pàgines dedicades a evocar els seus records dels anys de la guerra civil i l'exili (1936-1939), tot destacant y i analitzant els fets més importants relacionats amb la seva trajectòria personal i la seva actuació com a metge en mig d'aquell conflicte.

PARAULES CLAU: Guerra Civil. Metges. Sanitat. Hospitals.

RESUMEN: El medico Àngel Latorre Rios dejó escritas unas Memorias en las que recogió los principales acontecimientos de su vida privada y profesional. De este texto se han seleccionado las páginas dedicadas a evocar sus recuerdos correspondientes a los años de la guerra civil y el exilio (1936-1939), destacando y analizando los hechos más importantes relacionados con el ejercicio de sus deberes profesionales en medio de aquel conflicto.

PALABRAS CLAVE: Guerra civil. Médicos. Sanidad. Hospitales.

Durant prop de trenta anys, el doctor Àngel Latorre fou metge de Bescanó (Gironès) fins a la seva jubilació el 1983. A la seva mort, la família va disposar bona part del seu arxiu, biblioteca i documents personals a la seu de l'Espai del Metge i de la Salut Rural, dins el Museu d'Història de Sant Feliu de Guíxols. Entre tot aquest material, destaca un extens escrit mecanografiat on el doctor Latorre recollí les seves memòries, un detallat conjunt de records personals i professionals. En aquest treball hem fet un resum de la part que correspon a la seva actuació durant la guerra civil i els mesos d'exili; un període que ocupa prop de quatre-cents pàgines dins l'obra completa.

Dades biogràfiques.

Àngel Latorre Rios nasqué a Barcelona el 21 de novembre de 1913. Inicià els estudis a la Facultat de Medicina l'any 1930, i va viure la creació de la Universitat Autònoma de Barcelona. Durant la seva estada com alumne intern al Servei de Medicina de la Infància del professor Pere Martínez García publica el seu primer treball, guardonat amb el primer premi en el concurs anual per Alumnes Interns (curs acadèmic 1935-1936) (1).

El juliol de 1936 es disposa a realitzar els darrers exàmens de la seva carrera. L'últim, corresponent a l'assignatura de Patologia Mèdica III, amb el professor Agustí Pedro i Pons, el comença a les 21,30 hores del dijous 16 de juliol de 1936. Acaba poc abans de la mitja nit, per la qual cosa a partir d'aquell moment ja es pot considerar metge a tots els efectes. El més important del fet és que per aquesta afortunada circumstància es lliurarà de repetir els tres darrers anys de la carrera després de la guerra (com hauran de fer els seus companys de promoció que van acabar els estudis en data posterior al 18 de juliol de 1936).

Pràcticament es pot dir que el jove metge va passar sense interrupció des de les aules de la facultat a la pràctica en una situació de guerra, doncs només tres dies després d'haver acabat la seva etapa universitària, ja es va veure obligat a passar quatre dies tancat, entre el 19 i el 23 de juliol, de guàrdia permanenta l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, col·laborant amb els nous companys en les tasques d'atenció als ferits que arribaven procedents de les lluites al carrer.

Un cop acabada la guerra civil i després d'uns mesos d'exili, tornà a Catalunya. A finals de 1939 ocupà la plaça de metge titular de Vilobí d'Onyar (Selva). Malgrat haver estat expedientat i depurat pel Col·legi Oficial de Metges de Barcelona l'any 1941 i sancionat amb "amonestación e inhabilitación por durante veinte años para ocupar cargos directivos o de confianza en la organización o en corporaciones de índole médica o sanitaria" continua treballant en el seu destí fins el 1956, any en el que es trasllada a Bescanó, on exercirà com a metge titular fins a la seva jubilació l'any 1983.

L'any 1953 la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya premià la seva Topografia Mèdica de Vilobí d'Onyar i li atorgà el nomenament d'acadèmic corresponent. Per la seva llarga trajectòria professional, la Generalitat de Catalunya li concedí la medalla "President Macià" al Mèrit en el Treball l'any 1984. El doctor Àngel Latorre morí a Bescanó l'any 2005.

LA GUERRA CIVIL DINS LES SEVES MEMÒRIES

El doctor Latorre va començar a escriure les seves memòries cap a l'any 1983, coincidint amb el moment de la jubilació. L'escrit és una barreja de records personals i d'informació extreta de diverses fonts bibliogràfiques que utilitzà per a contextualitzar les seves vivències. Alguns d'aquests llibres, presents a la seva biblioteca, són obres molt conegudes, coma ara la Historia de la Cruzada Española, de Joaquín Arrarás; les Operaciones Militares de la Guerra de España, de Luis Mª de Lojendio; o La Guerra Civil Española, de Hugh Thomas. Tot fent abstracció d'aquests texts historiogràfics, hem intentat extreure del seu escrit les aportacions més personals i fer així un resum dels esdeveniments viscuts pel doctor Latorre durant aquells anys. I per estructurar el relat cronològicament, hem dividit les seves experiències entre 1936 i 1939 en tres apartats principals: l'expedició a Mallorca, l'activitat com a metge en diferents fronts, i finalment l'exili.

L'EXPEDICIÓ A MALLORCA

Amb motiu dels fets que seguiren a l'aixecament del 18 de juliol, el jove Latorre treballa durant tres dies sense descans a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, on amb la col·laboració de tots els serveis quirúrgics s'organitzaren diferents equips que s'alternaven en l'activitat als quiròfans. Latorre apunta que durant els dies 19, 20 i 21 de juliol ingressaren a l'hospital 240 persones i d'aquestes, dotze van morir. Recorda als metges de guàrdia (Drs. Manuel Negre, Josep de Ros, Vicenç Arnaldich i Vicenç Jordan) i alguns interns (els germans Poblet, Caparrós, Padrós, Turón, Mena i Gomis).

Un cop vençut el cop militar i acabades les lluites al carrer, Latorre continua al seu lloc de treball a l'Hospital on, com Alumne intern de 1ª classe, forma part de l'equip de cirurgia de guàrdia.

A principis d'agost, el seu company Frederic Portabella Garcia, estudiant de 4t de medicina, l'informà de que la Generalitat demanava metges de les lleves del 35 i del 36 amb formació quirúrgica per incorporar-se voluntàriament a l'expedició que sota el comandament del capità Albert Bayo es dirigiria cap a l'illa de Mallorca amb l'objectiu d'alliberar-la doncs havia quedat en mans dels rebels. Latorre havia d'incorporar-se a files aquell mateix any, i la perspectiva de treballar en el vaixell-hospital "Marqués de Comillas" sota la protecció de la Creu Roja li semblà menys arriscada que la d'haver d'anar al front. De manera que juntament amb el seu company s'inscriuen a les oficines del Comitè Sanitari instal·lat al Col·legi de les Teresianes (Can Serra) a la part alta de la Rambla de Catalunya. Pocs dies després s'incorporen a l'expedició:

"El 2 de agosto de 1936, después de despedirme de mis familiares, cojo la ropa más indispensable en una cartera de mano: camisas, calzoncillos, unos pañuelos, calcetines, pijama y una navaja de afeitar. No llevo ningún traje de repuesto, en primer lugar porque debido al calor posiblemente no llevaré americana y después porque creo que nos daran alguna prenda para permanecer en el servicio sanitario.

En un autobús nos trasladan desde las Teresianas en donde hay el Departamento de Sanidad a la estación Marítima. Allí est áfondeado el "Marqués de Comillas", barco de unas 16000 Toneladas y que hacía el tránsito entre España y los Estados Unidos. En cada lado están pintadas tres grandes Cruces Rojas con fondo blanco – insignias de la Cruz Roja – y además en cada lado de las dos chimeneas.

Entregamos la tarjeta que nos dieron en Sanidad, y nos alojan en el camarote de 1^a, nº 38, que tiene dos literas. La otra será ocupada por el Dr. Noé. En el barco vemos los trabajos de acondicionamiento en los pisos superiores y bodegas para adaptarlos a Quirófanos. El que utilizaremos nuestro equipo está en el piso superior, en una dependencia del Bar Comedor. Los otros tres están en los pisos más inferiores y en la bodega. Disponen de lavabo, mesa de intervenciones, lámpara de iluminación, mesas auxiliares para instrumentistas

y taburetes para los anestesistas. Disponen de camillas portátiles y equipos para anestesia”.

El Cap de Sanitat de les forces expedicionàries era el comandant metge Carmelo Sáenz de Cabezón Capdet. Abans d'acabar l'operació fou substituït pel capità metge Manuel González de Escaño, que actuava d'enllaç entre els comandaments de Sanitat Militar i els metges civils voluntaris enrolats.

Es van formar tres equips quirúrgics integrats per metges civils. El primer el dirigia el doctor Vicente Pueo Parés, un traumatòleg nascut el 1912 i que un cop acabada la guerra s'exilià a Cuba. Portava com ajudants els estudiants de medicina Josep Mª Banús Cesari, Alfons Modolell Modolell i Joan Rocamora Cuatrecasas.

El segon equip anava a càrrec del metge d'origen peruà Jorge Miguel Jarufe Selema (1910-1995), llicenciat el 1934 i assistent al servei de cirurgia del Dr. Trias Pujol. Portà com ajudant un compatriota seu, el doctor Felix Denegri. També hi van participar el futur catedràtic Ramón Arandes Adán, el jove metge Agustí Grau Sabartés i els estudiants Josep Mª Cols Baqués, que actuà d'anestèsista i Teófilo Martin Asenjo com a practicant.

El tercer equip el dirigí Antoni Noé Gamundi, nascut el 1912, metge intern del servei de cirurgia del doctor Manuel Corachan a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Àngel Latorre i el seu company Frederic Portabella foren destinats a aquest equip.

Hi havia també un equip de cirurgia de Sanitat militar a càrrec del doctor Manrique Hidalgo Parra i un equip de l'Armada a les ordres del comandant Rafael Abengochea Laita.

A part d'aquests equips de cirurgia hi havia d'altres metges treballant en serveis complementaris: el doctor Francesc de Porrás González i la seva muller eren, respectivament, el radiòleg i la farmacèutica; de les transfusions sanguínies seguint el mètode braç a braç s'encarregava el doctor Francesc Garcia Guardiola. I una part del personal que procedia de la Creu Roja, principalment infermeres, sanitaris i portalliteres, estava a les ordres del capità Ramon Lluch Gairó.

En les seves memòries, Latorre recorda altres companys, metges i estudiants que en algun moment formaren part de l'expedició. Entre aquests, cita al doctor Xavier Vilanova, ajudant d'equip quirúrgic que després de la guerra exercí a Andorra; Estanislao Galitó Buisan, metge de guàrdia de l'Hospital Clínic; Josep Mª Pascual Pujol (va estar només una setmana al vaixell); Joan Pujol Poch, que actuà d'ajudant; els germans Alaman Codina, estudiants de medicina l'un i farmàcia l'altre; els metges Mariano Pascual i Vives Rodon; el capità metge Fernandez Boada; i l'estudiant de sisè curs de medicina Nouvilas (2). Per altres fonts se sap que també hi participà com a sanitari el doctor Manuel Carreras Roca, que anys més tard fou professor d'Història de la Medicina a la Facultat de Barcelona (3).

En resum, Latorre creu que en total van formar part del servei sanitari de l'expedició una trentena de metges, tots ells amb la carrera completada abans del 18 de juliol del 36; i uns vint-i-cinc estudiants dels dos darrers cursos de medicina. Entre els altres sanitaris destaca unes trenta infermeres; malgrat que algunes no tenien cap titulació oficial, totes van col·laborar amb gran dedicació i eficàcia. En recorda especialment un parell de franceses de les quals no sap el motiu pel qual es van apuntar (creu que podien formar part dels grups de joves que havien vingut a Barcelona per participar a l'Olimpíada Popular), i dues monges, dissimulades sota vestimenta seglar, procedents de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau.

El "Marqués de Comillas" restà al moll de Barcelona fins al 8 d'agost, en que salpà de nit rumb cap a Maó. Després d'uns dies de preparació, finalment la operació de desembarcament a l'illa de Mallorca es produeix el 16 d'agost, en una zona de platja propera a la població de Porto Cristo. En els primers moments, el vaixell hospital es manté fondejat a un kilòmetre de la costa. Fins a las tres de la tarda no arriben els primers ferits, traslladats en barca des de l'illa. Àngel Latorre rep l'ordre de baixar a terra acompanyat d'un practicante per fer-se càrrec d'un hospital de sang que les milícies d'Estat Català havien instal·lat cap al migdia a l'Hotel Perelló de Porto Cristo:

"En el Hotel Perelló se habia habilitado la planta baja como hospital de urgencia, con una sala de curas y otras habitaciones como enfermeria con camas para los heridos en espera de su evacuación. A nuestra llegada habia un practicante que cuidaba de las curas de los heridos, y también seis monjas procedentes de un pensionado de Porto Cristo. Al invadir su col·legio los milicianos las requirieron para que cuidaran a los heridos" (4).

Davant del perill que representaven els contraatacs dels defensors de l'illa, al cap d'unes hores Latorre tornà al vaixell emportant-se dos ferits que havia aconseguit evacuar fins al moll (5).

Es va intentar que tota l'estructura sanitària funcionés de forma coordinada:

"Los enfermos llegaban en barcas incluso a veces de pesca, otras veces en pequeñas embarcaciones motoras y en grupos de dos o tres y otras veces hasta diez o doce. Izados a bordo, el Dr. Abengochea actuaba como "distribuidor" y después de hacer un diagnostico de su herida y darle suero antitetánico lo dirigia a cada uno de los cuatro quirófanos en que actuaban los cuatro equipos".

Els combats continuen i l'arribada de nous ferits acaba per desbordar la capacitat del vaixell; per aquesta raó el 20 d'agost el "Marqués de Comillas" rep l'ordre de dirigir-se cap a Maó per deixar els soldats ferits als hospitals civil i militar d'aquella població de Menorca.

El vaixell-hospital havia estat bombardejat el dia 18 i, angoixats per la manca de protecció davant d'aquests atacs, el personal mèdic redactà un document en el que manifestaren la seva oposició a tornar a la zona del front:

"Los médicos con mayor mando redactaron un escrito, dirigido al capitán Bayo, en el que expresaban la falta de protección del "Marqués de Comillas" ante los

bombardeos y el peligro de los heridos embarcados en el mismo. Se daba una especie de ultimátum en el que se decía que dada la proximidad de situación del buque-hospital frente a la costa y el peligro de los bombardeos, creían que era un peligro el salir a realizar el transporte y las intervenciones quirúrgicas a los heridos, por lo que expresaban que no estaban en condiciones de hacerlo". Bayo, que el dia anterior ja havia tingut una reunió similar amb el personal militar a les seves ordres, amenaçà amb aplicar el Codi de Justícia militar, al qual estaven tots sotmesos (uns per ser metges de l'exèrcit, i els altres per ser-ho voluntàriament). Només acceptà que les infermeres que així ho volguessin es podien quedar a Maó. Finalment, tot el personal sanitari continuà oferint els seus serveis com ho havia fet fins aquell moment. El dia 21 el "Marqués de Comillas" torna cap a l'illa de Mallorca i es situa a certa distància de la costa, en front de la Punta Amer.

Per distribuir equitativament les tasques prop del front de guerra, es decideix que els equips quirúrgics baixin a terra per torns. El dia 28 d'agost desembarca el grup format pels doctors Noé i Latorre i els estudiants, en funció de practicants, Portabella i Rocamora. Son destinats a l'hospital instal·lat a Sa Torre Nova, un edifici noble situat a uns quatre kilòmetres de la costa.

"Llegamos a una edificación bien conservada y que no había recibido en su aspecto externo efectos del bombardeo de los primeros días al ser ocupada... Había unos diez milicianos que cuidaban del suministro y de la cocina y unas cuatro o cinco enfermeras destacadas para el cuidado de los heridos. Habían habilitado un comedor como quirófano y otras tres habitaciones para enfermería o estacionamiento de los heridos mientras esperaban su evacuación. Una habitación servía de dormitorio a los médicos y otra a las enfermeras. Había un comedor colectivo... Cuando llegamos nosotros no había casi ningún herido y en la semana que permanecemos sólo tuvimos que realizar tres o cuatro intervenciones. El frente estaba a tan sólo unos mil o mil quinientos metros... La casa tenía además en los bajos dos garajes o almacén de guardar productos agrícolas y en uno de ellos unas tablas en el suelo conducían por una escala de madera a un pequeño sótano estrecho que tal vez servía como despensa de vinos y que tuvimos que utilizar con el bombardeo..."

Segons Latorre, l'hospital disposava de material suficient: *"El Dr. Noé Gamundi y yo examinamos el material quirúrgico que teníamos para las intervenciones: una magnífica caja con instrumental quirúrgico y que era del ejército español que destinaba a los hospitales de campaña; disponíamos también de un Ombredanne (6) y material de curas: compresas, vendas, algodón y alcohol, además de éter para anestésias y suero antitetánico y una sampooles de analépticos y solución anestésica de Novocaína".*

Després d'una setmana d'escassa activitat (petites intervencions sense gravetat i alguna visita per trastorns gastrointestinals) tot el personal de la Torre Nova, com la resta de la força expedicionària, rep l'ordre de retirada. Latorre i els seus companys tornen al vaixell i el dia 4 de setembre el "Marqués de Comillas" portant a bord unes tres mil persones, entre metges, personal sanitari, ferits i

milicians, empren el seu darrer viatge rumb a Barcelona, on arriba a les deu del vespre d'aquell mateix dia.

Tancant el capítol de la seva participació com a metge en l'expedició a Mallorca, Latorre afegeix uns apunts sobre l'atenció que es va donar als ferits. Malauradament no disposa d'estadístiques perquè no es van fer registres sistemàtics. Però calcula que amb el Dr. Noé deuriem fer una trentena d'intervencions, ignorant la quantitat duta a terme per la resta dels equips quirúrgics. Destaca per altra banda un aspecte del tractament quirúrgic sobre el qual tornarà a insistir en l'etapa de l'exili: la utilització, per part de la majoria de cirurgians, del mètode d'Orr pel tractament de les ferides (amb o sense fractura). El Dr. Noé, que havia estat treballant al servei del Dr. Corachan a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, coneixia ja la sistematització que el Dr. Trueta havia descrit a partir dels principis d'Orr i que havia definit com a mètode tancat de tractament de les ferides de guerra o *closemethod*.

Però les circumstàncies en que van haver de treballar els hi van impedir d'aplicar estrictament el mètode d'en Trueta. Aquesta tècnica es basa en el recobriment de la lesió amb un embenat de guix que s'ha de mantenir al menys unes dues o tres setmanes sense retirar-lo. Durant aquest temps el principal inconvenient és la mala olor que el guix pot desprendre com a conseqüència del procés de cicatrització de la ferida. Si la persona que fa el seguiment clínic del procés desconeix aquesta circumstància pot arribar a pensar que sota el embenat s'està desenvolupant un greu procés infecciós i canviar equivocadament el curs del tractament. El punt clau que va condicionar l'actuació dels metges expedicionaris fou el fet de que els ferits intervinguts al cap de quatre o cinc dies eren evacuats cap als hospitals de Maó o Barcelona per no col·lapsar la capacitat del vaixell, i això els impedí de fer un seguiment de l'evolució de cada cas. En conseqüència i per precaució, van optar per aplicar l'embenat de guix, però amb una finestra que permetés a qualsevol sanitari observar en tot moment l'estat dels teixits lesionats (7).

Finalment, Latorre fa un resum i una valoració final del funcionament de la Sanitat en el curs d'aquesta campanya:

"En los primeros momentos no hubo una organización eficaz: no habían ambulancias ni vehículos de transporte y tampoco lanchas o barcas para el traslado desde tierra al barco-hospital, y además los heridos en el primero y segundo día desde tierra se trasladaron a los buques mercantes y de guerra.

Radiogramas del 18 de agosto:

"Convendría que se acercase, pues están llegando muchos heridos y no se pueden atender convenientemente": estaba dirigido al Marqués de Comillas.

"Comandante Cabezón a Capitán Bayo: Insistimos necesidad urgente envío remolcador para evacuar heridos en el Ciudad de Cádiz".

"Delegado de Cruz Roja a Capitán Bayo: Urge manden remolcador, heridos graves en los buques mercantes y de guerra".

La falta de organización en la Sanidad se palió con la instalación de cuatro puestos de socorro, uno por cada columna, al frente del que se puso un médico y un practicante o sanitario y en alguno de ellos enfermeras... A partir del 20 de agosto las operaciones fueron de menor escala y se estabilizó el frente con guerra de posiciones y las bajas por parte de las milicias de Bayo fueron menores que en los tres primeros días del desembarco.

En resumen, si bien la Sanidad no funcionó de una forma correcta por falta de medios en los tres primeros días del desembarco, en el barco-hospital hubo una organización eficaz, y aunque no se dieron unas normas a seguir en los tratamientos de las fracturas abiertas, hubo siempre una actuación competente por parte de todos los médicos que tomaron parte en la expedición. Todos contaban con una formación técnica seguida en los centros hospitalarios del Hospital Clínico y de San Pablo de Barcelona; y su entrega y dedicación fue absoluta, aunque creo que la mayor parte no percibió ninguna retribución por su trabajo”.

METGE AL FRONT

Després de la fracassada expedició a Mallorca, des del mes de setembre de 1936 Latorre torna a treballar a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, reconvertit en l'Hospital General de Catalunya. La seva tasca és la de metge intern del Servei de Pediatria, i en aquest lloc té l'oportunitat d'atendre els primers nens refugiats que arriben a Barcelona procedents primer del front d'Aragó i després de la zona de Màlaga. Per encàrrec del doctor Pere Calafell i Gibert visita alguns d'aquests nens allotjats en les diverses residències habilitades per acollir-los (8). Compagina la seva activitat hospitalària amb esporàdiques feines al carrer, com una substitució que li encarrega el doctor Cosme Rofes i Cabré.

A principis de 1937 col·labora en un curs de formació d'Auxiliars d'infermeres organitzat per un grup de metges entre els quals hi ha el doctor Calafell, patrocinat pel Departament de Sanitat i Assistència Social i que va tenir lloc a la seu de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, al carrer del Carme, núm. 30-32. Latorre impartí tres lliçons sobre malalties infeccioses.

Però la seva tasca a la rereguarda aviat és interrompuda. El febrer de 1937 són cridades les lleves de 1934 i 1935. Latorre, que pertany a la de 1934, és mobilitzat i destinat com a metge d'un grup d'artilleria al front d'Aragó, ajudat per tres practicants (9), dos d'ells estudiants de medicina. Tota l'expedició surt de la caserna de Sant Andreu el 27 de març de 1937 i són traslladats per ferrocarril fins a Montsó i posteriorment fins al seu primer destí, la població d'Ontinyena. A l'arribada a aquesta població s'instal·la al domicili del doctor Manuel Camps. El grup de Latorre formava part de la Reserva General d'Artilleria de l'Exèrcit de l'Est i per aquesta raó la seva unitat es mou per diferents llocs, sempre relativament allunyada de la primera línia de foc. Després d'uns mesos de calma, a partir del mes de juny de 1937 les bateries es desplacen per diverses zones del front d'Osca: Apiés, Banastás i l'àrea dels Monegros.

El dia 26 d'agost l'agrupació artillera participa a la batalla de Belchite, primer des d'un emplaçament davant de Quinto i posteriorment des d'una posició propera al seminari de la població assetjada. En els combats per la presa de la vila va ser ferit greument el cosí de Latorre, Gregorio Rios, que va ser evacuat i morí a l'hospital de La Puebla de Híjar, on en aquella època hi treballava el seu company Frederic Portabella com ajudant d'un equip quirúrgic. Després de l'ocupació de Belchite, la unitat de Latorre continua lluitant per aquesta zona al voltant de la carretera d'Osca, entre els pobles de Fuentes de Ebro, Las Cellas i Ponzano.

En uns moments de tranquil·litat al front, Latorre aprofita per fer alguna visita al proper Hospital de Barbastro: *“Durante nuestras visitas a Barbastro fuimos al Hospital y el Dr. Poblet y el Dr. Ribes (10) me enseñaron las salas de que disponían y quirófanos. Era un hospital antiguo, actualmente abandonado porque no se puede adaptar a la Seguridad Social. Vi los refugios de que disponían para caso de bombardeo. El hospital estaba contiguo a la plaza de toros, y aprovechando un subterráneo que servía de bodega habían excavado un corredor subterráneo que iba a salir a la plaza de toros; si una de las salidas quedava bloqueada, podían salir por la otra”*. Va ser precisament el doctor Poblet qui va atendre a un altre cosí d'en Latorre, Alfonso Latorre Latorre, ferit al sector d'Orna de Gállego i al que va haver d'amputar un braç per la gravetat de les ferides.

A finals de desembre els artillers canvien d'emplaçament i es traslladen a Tramaced, prop de la serra d'Alcubierre. Des de la zona de Vivel del Río les bateries de Latorre participen a la batalla de Terol i la posterior d'Alfambra. Amb la derrota dels republicans, el grup de Latorre retrocedeix cap a la rereguarda fins Azaila. A principis del mes de març, fatigat de tant temps de serveis a primera línia, Àngel Latorre aprofita un permís per traslladar-se a Barcelona i sol·licitar un destí més allunyat del front. Mentrestant, i amb el nou grau de capità metge, que se li reconeix amb data de 25 de febrer del 1938, torna al grup d'artilleria que ara ocupa una posició a la riba nord del riu Ebre, en front de Sástago.

El 18 de març li arriba la desitjada ordre de trasllat, i és destinat a la població de Campo, a la vora del riu Ésera. A les ordres del cap de sanitat del sector, el comandant Pastor, i ajudat per tres practicants, Manuel Beneced, Broca i Oller, la seva missió era donar assistència mèdica a un grup de reservistes encarregats de tasques de fortificació.

Però l'estada d'Àngel Latorre a terres ribagorçanes va durar ben poc. L'ofensiva nacionalista del 22 de març trencà el front aragonès i sis dies després va caure Barbastro. Davant del perill de quedar aïllats de la resta del territori republicà (com va ser el cas de la Divisió 43, tancada dins la coneguda com a “Bolsa de Bielsa”), el dia 30 Latorre i els seus sanitaris s'afegeixen a una columna de civils i militars que per la carretera que puja a Benasque emprenen la fugida en direcció a França. Des d'aquesta població pirinenca comencen la pujada cap a l'alterós port de Benasque, històric pas entre els dos estats. La neu i l'alçada del coll (2.449 metres) converteixen el camí en una autèntica odissea. Segons Latorre, a qui acompanyen alguns estudiants de medicina, com el futur doctor Oller, una filera

de milers de persones s'enfilen muntanya amunt: *“Alrededor de 4.000 personas, bastantes combatientes (11), pero además población civil; se adivinaba el miembro del comité, que marchaba junto a su mujer embarazada de unos siete u ocho meses y además llevaba un niño. Había un soldado o miliciano joven que llevaba todo su tesoro, una bicicleta a cuestas. Los soldados casi nadie llevaba el fusil o naranjero, únicamente algún comisario o jefe sindical llevaba el cinturón con la pistola... El trayecto de un kilómetro sobre la nieve no permitía apartarse del surco, excavado en la nieve, con unos muros laterales de un metro”.*

Arribats a territori francès, a cada un dels expedicionaris se li demanà cap a quin dels dos bàndols en lluita volia ser repatriat. La majoria (un vuitanta per cent, entre ells Latorre) van escollir de tornar a la zona republicana. El 3 d'abril aquest grup agafà un tren a l'estació de Bagnères de Luchon i seguint l'itinerari: Montrejeau-Toulouse-Carcassone-Perpignan entrà a Catalunya per Port Bou, el mateix dia en que les tropes nacionalistes ocuparen la ciutat de Lleida. Latorre es reincorpora a la seva tasca de metge en campanya i durant unes setmanes és destinat als serveis sanitaris d'una Brigada de Carabiners instal·lada prop de Mollerusa.

Els primers dies del mes de maig Àngel Latorre canvia de nou el seu lloc de treball i es trasllada a Manresa, ciutat on s'havia instal·lat tot el dispositiu central de la sanitat militar a Catalunya. La raó d'aquesta reorganització fou la següent: amb la divisió del territori lleial a la República en dos fragments (12), a Catalunya queda aïllat el que es denomina l'Exèrcit de l'Est. La sanitat militar d'aquesta força decideix instal·lar la seva base a la capital del Bages, per la seva situació geogràfica, un important nus ferroviari a mig camí entre el front i Barcelona, i perquè ja disposava d'una sèrie d'edificis fàcilment adaptables a l'ús hospitalari.

A Manresa Latorre entra a formar part del cos facultatiu del denominat “Grup Saleses”, tècnicament un hospital d'evacuació de l'Exèrcit de l'Est conegut com la Clínica Militar nº 2. Aquest antic convent de les Saleses va ser confiscat el 23 de juliol de 1936 i en principi havia de ser una “Escola de reeducació de Mutilats de Guerra”, però els esdeveniments bèl·lics van obligar a abandonar el projecte per convertir-lo en un centre hospitalari. Disposava d'uns dos cents llits, bàsicament per a necessitats mèdiques. El director era el doctor Francisco Pando Maguregui, un metge basc. Hi havia dos tipus diferents de malalts: els afectats per problemes mèdics, fonamentalment d'origen infecciosos, i els ingressats al Centre psiquiàtric que dirigia el doctor Santiago Montserrat Esteve. Com a cap del Servei de Medicina interna hi treballava el doctor Josep Alsina i Bofill, professor de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona (13) .

Segons Latorre, *“el trabajo en el hospital fué una ocasión para aprender clínica y al mismo tiempo valorar la terapèutica. El hospital fué instalado para el tratamiento de enfermedades infecciosas. En Huesca hubo miles de casos de paludismo, y como es de suponer en ambos lados de los combatientes. Al principio en Huesca evacuaban los palúdicos a retaguardia, pero después al aumentar los casos se daba quinina a cada soldado. Los soldados al principio*

lo tomaban, pero después al ver que era amargante la dejaban. Al darse cuenta de la resistencia a tomar quinina, persistieron los mandos rojos a no dar bajas aunque tuviesen 39 o 40 grados de temperatura. Entonces si no tenían quinina los combatientes habían de pedirla a otros milicianos que la cambiaban por tabaco. Al principio los casos de paludismo eran de terciana benigna, pero al venir tropas marroquíes el examen hemático reveló terciana tropical. Los casos de paludismo localizados en la zona de Huesca se fueron propagando en todo el ejército del Este, y en menor intensidad todavía los encontramos en la zona del Segre y Ebro, cuyos enfermos podían acudir a Manresa. La falta de desinfección y esterilización de las aguas trajo consigo verdaderas epidemias de fiebre tifoidea y de esta manera el hospital era una escala intermedia en su tratamiento... Nosotros disponíamos como medios de diagnóstico del examen en gota gruesa para el paludismo y la seroaglutinación para la tifoidea, ya que con el hemocultivo, cuando se podía practicar, era difícil obtener un resultado fiable”.

Altres malalties que Latorre va tenir ocasió d'observar van ser alguns casos de febre exantemàtica, brucel·losi i artritis reumàtica. El tractament era gairebé simptomàtic: *“El tratamiento de la fiebre tifoidea lo efectuamos administrando siete u ocho comprimidos de 0,10 cg. de Piramidón© y alguna vez vitamina C. Cuando surgía una hemorragia practicamos alguna transfusión, mejorando el cuadro clínico en breves días... La fiebre recurrente y la escarlatina tuvieron idéntico tratamiento y únicamente el paludismo tenía la quinina como tratamiento específico”.* També cita algun tractament poc habitual utilitzat pel neuro-psiquiatra Santiago Montserrat, com ara la hipnosi en els reumatismes amb un fons psicogen o l'electroteràpia per a la recuperació de les fractures i les lesions post-traumàtiques (14). L'Hospital disposava d'un aparell portàtil de Raigs X i també funcionava un petit laboratori.

A part dels metges ja citats, Latorre recorda també als doctors Francesc Esqué i Rué, cardiòleg, i Elisardo Martínez Carmona, company seu a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau; i a un farmacèutic, Salvador Bosch. També hi havia quatre practicants, entre ells Canadell, futur endocrinòleg. El personal sanitari es completava amb una vintena d'infermeres. Durant aquelles setmanes l'hospital va rebre alguns visitants il·lustres, com el comandant-metge Carlos Díaz Fernández, Cap de Sanitat de l'Exèrcit de l'Est (15), i el President del Consell de Ministres, el doctor Juan Negrín, de visita a la reraguarda.

L'activitat de l'hospital s'incrementà durant els mesos d'estiu amb motiu de la batalla de l'Ebre. Per la línia del ferrocarril arriben constantment trens hospitalers plens de ferits procedents del front i els metges de la Clínica Militar, Latorre entre ells, participen en les tasques de fer el triatge dels malalts a la mateixa estació, per distribuir-los entre els diversos centres hospitalaris de la ciutat (16).

Degut a l'elevat nombre de baixes que es produïen en els combats d'aquell estiu del 38 van ser cridades les lleves de 1919, 1920 i 1921. Latorre, juntament amb el doctor Josep M. Sala Ponsati (cap de cirurgia de l'Hospital Militar des de mitjans de juny de 1938) va formar part d'un Tribunal de Reconeixement

per avaluar possibles inutilitats. Les paraules d'en Latorre reflecteixen l'ambient d'esgotament que ja es respirava: *“Eran hombres ya mayores, casados y con las preocupaciones naturales de no tener que acudir al frente. Ya nadie tenía el entusiasmo de los primeros días y no hablaban de vencer, sino de ¿cuándo terminará la guerra?. Hacíamos sesiones de reconocimiento cada dos o tres días, y la mayor parte de las veces, debido a las presiones de no dar “demasiadas inutilidades”, individuos con bronquitis o pequeñas hernias tenían que ir al frente”.*

A mitjans d'octubre de 1938, Latorre rep l'ordre de traslladar-se a un nou destí. Aquesta vegada el lloc escollit és la Seu d'Urgell. En aquesta localitat fronterera s'havia instal·lat un hospital de medicina i cirurgia en el convent de les Religioses Dominiques (17), requisat al principi de la guerra civil. La seva missió en aquest centre va ser la de fer el diagnòstic diferencial entre els casos de tifus o enterocolitis greus i els quadres més banals. En aquesta tasca li ajudà un estudiant de sisè curs de medicina, Amadeu Foz i Tena, que ja actuava com auxiliar de laboratori a l'Hospital de Manresa. A la planta baixa de l'hospital hi havia una sala destinada a cirurgia, dirigida per un metge de Vic, el doctor Àngel Rierola Isern. Entre la resta del personal sanitari, Latorre recorda tres o quatre metges més, entre ells els doctors Fraile, procedent d'Extremadura, i Freire; i dos practicants, un dels quals es deia Folch de cognom.

L'Hospital Civil de la Seu també disposava d'un servei de cirurgia on treballaven, entre d'altres, el doctor Joaquim Bonet Bosch (que abans de la guerra exercia a Besalú) i el doctor Villanueva, ambdós amb el grau de comandants-metges.

Segons Latorre, la seva nova feina no era especialment feixuga: *“El trabajo médico era sencillo y no ocupaba muchas horas. En realidad solo teníamos una sala del antiguo dormitorio de internas del colegio de religiosas, en el que habría unas veinticuatro camas. Los enfermos evacuados desde el frente, después de haber estado dos o tres días en las enfermerías o casas de payés habilitadas como botiquín del Batallón, acudían a la Seu d'Urgell. Allí en la planta baja los visitaba un practicante-estudiante de medicina de Barcelona, quien hacía la distribución de los que solo consideraba como banales y de los posibles casos de tifoidea, que iban a la planta superior. Allí previa visita y examen hemático les hacíamos el tratamiento, con el Piramidón© y algun analéptico... (En) los casos algo complicados y con temperaturas elevadas practicamos hemocultivo. Previa extracción de la sangre y una vez depositada en los matraces de cultivo, se llevaba a Barcelona. Casi nunca obtuvimos un resultado positivo. Con mayor frecuencia hacíamos sero-aglutinaciones cuyos resultados recibía al cabo de una semana (semanalmente se desplazaba una camioneta que traía medicamentos, plasma desanafilactizado y ampollas de sangre citratada conservada en neveras). El Servicio de Farmacia acudía una o dos veces por semana”.*

Malgrat la seva condició de metge dependent de la Sanitat Militar, Latorre també va fer visites a la població civil, doncs la majoria dels metges de la Seu havien

fugit o estaven mobilitzats. Tan sols va quedar un metge civil per atendre les necessitats de tota la gent de la ciutat.

En alguna ocasió també va fer aproximacions als escenaris més propers a les primeres línies del front jaixò li va permetre comprovar sobre el terreny les difícils condicions de vida dels que mantenien la resistència. Així es desprèn de les reflexions fetes després d'un d'aquests viatges: un dia, aprofitant el vehicle de Sanitat Militar que s'encarregava de fer la distribució dels sèrums i de la sang per les transfusions, va seguir la carretera que uneix la Seu d'Urgell i Artesa de Segre, continuant després en direcció a Noves de Segre, Espahent i Taús, fins arribar a *“una pequeña casa de montaña, de pequeños agricultores, junto a la carretera, (donde) había una enfermería en una habitación de unos ocho o diez metros cuadrados. En ella guardaban los medicamentos de urgencia para atender a los combatientes que venían desde unos cuatro o cinco kilómetros. Las condiciones de vivienda y las dificultades de la situación de las posiciones republicanas hacía pensar en la delicada situación de todo el frente de montaña en esta zona”*. Tot una premonició del que ja estava a punt de succeir.

L'estada d'Àngel Latorre a la Seu d'Urgell es va allargar fins a finals de gener de 1939. La derrota de l'exèrcit de la República a la batalla de l'Ebre precipità el desenllaç d'aquell conflicte. El dia 23 de desembre de 1938 l'exèrcit nacionalista trenca el front establert a la línia del Segre pel cap de pont de Serós i Tremp. I el 27 de gener de 1939, davant del perill de ser atacats per les forces que puguen des de Organyà, els dirigents de l'Hospital reben l'ordre d'evacuar l'establiment (18). Els metges i els malalts empenen la retirada per la carretera de La Seu a Puigcerdà. Fan una breu aturada al balneari dels Banys de Sant Vicenç, prop de Martinet, destinat a hospital d'evacuació per atendre els soldats ferits al llunyà front del Noguera Pallaresa (19) .

Quan arriben a la capital de la Cerdanya, davant de la saturació dels centres habilitats per acollir ferits del front (l'Hospital civil i un antic convent de religioses), Latorre i els seus malalts s'instal·len al terme de Rigolisa, a les afores de Puigcerdà, en un mas que havia estat propietat del pintor Josep Mª Sert i situat a cent metres de la frontera amb França. Com van poder es van acomodar uns vint tuberculosos, una dotzena de tifòdics i algun malalt de pneumònia. Per aquell hospital improvisat van passar, segons Latorre, alguns metges malalts camí de l'exili: Nicolau Battestini (que havia estat director de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau), Josep Dencàs, ex-conseller de Sanitat (20), i José Miguel Martínez, futur cap del Servei d'Anestèsia de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, que havia estat cap de cirurgia de l'hospital de Boltaña, i que va passar la frontera acompanyat de la seva dona.

Les autoritats franceses es resistien a permetre el pas dels fugitius cap al seu territori, però finalment el dia 8 de febrer es va obrir la frontera. Tres ambulàncies de la sanitat republicana recolliren els malalts del petit hospital de Rigolisa. En un d'aquests vehicles Àngel Latorre travessà el pont fronterer de Bourg-Madame, iniciant així el camí del seu propi exili. El moment el descriu amb paraules plenes de dramatisme:

“Mientras tanto iban afluyendo combatientes y personal civil a la frontera. Además de soldados, campesinos, antiguos miembros del comité, militantes de sindicatos, de partidos políticos, y bastantes mujeres y niños. Junto con las personas, algunas armas, carros, camiones, coches, ambulancias, y animales de labor y ganados: vacas, caballos, corderos...y muchos enseres y ropas, colchones, maletas y fardos...Daba lástima el ver la postración y señales de cansancio de la población civil, que acudía porque les habían obligado bajo coacción, y ante el peligro de que les pegasen un tiro, huían. Junto a ellos todo un ejército derrotado que iba a vivir (o morir) en los campos de concentración de Francia o en los campos de exterminio de Alemania. Ante nosotros se abría la incertidumbre”. Puigcerdà va ser ocupat per l'exèrcit franquista el dia 10 de febrer de 1939.

EXILI

Un cop a França, les ambulàncies segueixen la ruta fins a La Tour de Carol. En aquesta població, els malalts que no presentaven febre alta van ser enviats a un camp de concentració local, un senzill recinte a l'aire lliure limitat per una tanca de filferro, sense cap mena de construcció per aixoplugar-se. Els metges i sanitaris sobreviuen en vagons de tren aparcats a l'estació internacional. Posteriorment els malalts en pitjors condicions van ser instal·lats als magatzems del complex ferroviari. Segons Latorre, i durant les setmanes que es va perllongar la seva estada a La Tour de Carol, cada dia es produïen no menys de cinc defuncions (21). En mig de tota aquella desfeta, a mida que continuaven arribant soldats ferits, els més greus eren traslladats a Perpignan o Toulouse i ingressats a l'hospital o en vaixells-hospital, com l'*Asnio* el *Maréchal Lyautey*, ancorats al port de Port-Vendres. En aquests llocs, l'atenció dels ferits per part dels cirurgians francesos va tenir una conseqüència inesperada i dolorosa: molts d'aquests soldats van ser sotmesos a amputacions innecessàries pel desconeixement per part d'aquells professionals del *closed method*, (la tècnica descrita pel cirurgià català Josep Trueta per tractar les ferides de guerra), i que els va dur a confondre l'aspecte habitualment brut del guix amb la suposada existència d'un procés gangrenós (22).

Davant les protestes dels ferits espanyols, el govern francès decideix establir un hospital provisional per ferits i malalts espanyols en uns antics pavellons de les Joventuts Laiques Republicanes que havien estat destinats a estatge de vacances infantils i situats en el lloc conegut com *La Corniche*, dins la població de Sète, al departament de l'Hérault. A principis de març de 1939, Àngel Latorre i alguns dels seus companys que encara es trobaven a La Tour de Carol són cridats a traslladar-se a aquest nou centre (23) .

L'Hôpital Temporaire de La Corniche va estar sempre sota la supervisió de metges francesos (de fet, als metges espanyols no se'ls hi va reconèixer el títol i no rebien cap retribució econòmica). El Director era el doctor L. Ricard, metge cirurgià de l'Hospital de Sète. Era un home ja gran, d'uns setanta anys d'edat, i tenia com ajudants als doctors Soulié i Demontes. També hi col·laboraven alguns

especialistes, com ara un oto-rino-laringòleg i un oftalmòleg, però només els cridaven en cas de necessitat. Entre els metges espanyols que hi van treballar a *La Corniche*, Latorre recorda en primer lloc al comandant metge Cesidio Linares Vergara: a l'inici de la guerra civil treballava a l'Hospital Militar de Barcelona; va tornar a Catalunya un cop acabat el conflicte.

Altres companys van ser: el metge Alexandre Salagaray Lafargue, que va passar a França acompanyat de la seva muller i dos fills que feien de practicants, estava delicat de salut i va morir el mes d'abril (durant la guerra havia estat cap de les Patrulles de Control de Sanitat i Inspecció del Consell de Sanitat de Guerra (24)); Josep Marsillach i Cama, traumatòleg de la Quinta de Salut L'Aliança, que es va fer càrrec dels ferits amb osteomielitis; Félix Herce Ruiz, procedent de Madrid i que feia més d'escriptor que de metge (25); els metges Fernández Boado, oto-rino-laringòleg de Madrid, Córdoba Ferreiro (26), Elisardo Martínez Carmona i Enric Roca Pinet, toco-ginecòleg gironí que tenia un permís temporal de refugiat i que tot i que no treballava habitualment a l'hospital va ser cridat en diverses ocasions per atendre algun cas relacionat amb la seva especialitat.

En aquest punt del seu relat, de forma sorprenent Àngel Latorre oblida mencionar la presència entre aquell grup de metges del Dr. Nicolau Battestini, tot i que com ja s'ha vist abans, sí que el recorda durant els dies de la retirada a Rigolisa. Però un testimoni tant incontestable com el del seu propi fill, el doctor Rafael Battestini i Pons, confirma que l'ex director de l'Hospital General de Catalunya i diputat al Parlament no només va col·laborar en l'atenció sanitària als malalts ingressats a *La Corniche*, sinó que va actuar com a director o cap dels metges espanyols. Una fotografia procedent de l'arxiu del doctor Latorre, feta amb motiu d'un dinar de confraternització entre el personal hospitalari de les dues nacionalitats que va tenir lloc el dia 18 de maig de 1939, i en la que apareixen Battestini i Latorre gairebé de costat, constitueix una prova definitiva. Sembla que el nomenament de director va estar influït per la bona relació amb la *Société Languedocienne de Médecine*, de la qual era soci corresponent. Un altre metge que Rafael Battestini afegeix als ja citats per Latorre és el doctor Jaume Alsina i Fornaguera (27).

Quan es va posar en marxa, l'hospital de *La Corniche* va acollir uns tres-cents malalts i ferits, molts d'aquests darrers formaven part dels que s'havien negat a ser operats als vaixells-hospital. Disposava d'un quiròfan i un aparell de Raigs X. Del servei de cirurgia s'encarregaven principalment els metges Linares i Marsillach; Latorre portava els malalts, generalment amb problemes infecciosos, amb molts pocs mitjans, doncs no disposava d'antibiòtics ni de laboratori. El manteniment econòmic del centre va ser sempre molt precari; sobrevivia amb petits ajuts de la Creu Roja, del Socors Roig Internacional i fins i tot del SERE (Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles un organisme d'auxili als republicans exiliats creat el febrer de 1939 i sota la direcció del President del Govern de la República, el doctor Juan Negrín).

Al principi, els cirurgians francesos desconfiaven dels procediments que feien servir els seus col·legues espanyols per tractar les ferides. Linares i els seus companys havien après i aplicaven sistemàticament el mètode del doctor Trueta,

la cura oclusiva. Ricard, en canvi, defensava un procediment practicat ja a la primera guerra mundial: la irrigació contínua de la ferida amb líquid de Dakin. Però els bons resultats obtinguts pels metges republicans despertà l'interès dels francesos. Soulié, que sempre va tenir un tracte molt amable amb els exiliats i que parlava espanyol per haver estat casat amb una dona argentina, va començar a fotografiar els casos més demostratius i a recollir material per a una posterior publicació (28). Fins i tot un estudiant de medicina va demanar informació per poder exposar-la en una tesi de doctorat, petició que li fou denegada (probablement per que no s'avancés a la difusió de la novetat).

L'antiga enemistat franco-germànica també va impedir que els metges francesos coneguessin les darreres tècniques del tractament de les fractures introduïdes pel metge vienès Lorenz Böhler (aplicades abastament durant la guerra civil pel traumatòleg català Francesc Jimeno Vidal). No havien llegit el seu llibre ni, en general, bona part de la bibliografia mèdica alemanya. Les diferències entre les dues escoles són evidents en aquests comentaris de Latorre: *“Los escayolados por el procedimiento de Böhler fueron “descubiertos” por los médicos franceses al verlos realizar por nosotros, toda vez que ellos para practicar un escayolado hacían ante todo un molde de franela, que después enyesaban y aplicaban una venda encima. Nuestro método precisaba vendas simples de 10m x 10 cm o de mayor amplitud (20 cm) y primeramente hacíamos con las vendas una fêrula de la longitud del miembro (brazo, antebrazo o bien del muslo o pierna) y sobre ésta poníamos las vueltas de venda consiguientes”*.

En definitiva, els nous procediments emprats pels metges i cirurgians espanyols van cridar l'atenció de les autoritats mèdiques del seu entorn. El propi director de l'hospital, el doctor Ricard, va comentar aquest fets als seus companys de l'Escola de Medicina Militar de Montpeller, i una delegació de metges militars i alumnes de medicina es desplaçaren a La Corniche on van tenir ocasió d'assistir a una sessió pràctica sobre les cures que es feien als ferits.

Amb el pas dels dies, però, l'activitat assistencial va anar minvant. A mitjans del mes de juny tots els ingressats i el personal sanitari són traslladats a un altre local, un pavelló més proper a la platja. Durant l'estiu, el quadre facultatiu es va anar reduint. El servei de Cirurgia va quedar en mans dels doctors Linares i Martínez Carmona, ajudats per dos o tres practicants, amb una sala especial per grans mutilats, ferits que havien patit la amputació d'una o varies extremitats. La sala de Medicina anava a càrrec del doctor Latorre; disposava de trenta llits ocupats per malalts procedents de l'antic local de *La Corniche* o vinguts d'alguns dels camps de concentració propers. En total, Latorre calcula que en aquell moment ja només prestaven els seus serveis una desena de metges.

A finals de l'estiu de 1939 els esdeveniments es precipiten. La invasió de Polònia el dia 1 de setembre per part de l'exèrcit alemany significà l'inici de la segona guerra mundial. França, enfrontada a Alemanya, decretà la mobilització general de tots els homes compresos entre els 20 i els 45 anys. Això provocà la desaparició dels gendarmes que vigilaven les entrades i sortides de l'hospital de *La Corniche*. Molts ingressats aprofitaren la situació per sortir al carrer i passejar-

se pels carrers de Sète. Davant d'aquesta situació de pèrdua de control, el doctor Ricard decidí clausurar el centre, enviant part dels ferits i malalts a l'Hospital de Perpignan i els mutilats als camps de concentració d'Agde o Argelès. El personal sanitari fou autoritzat a restar dins la població sempre que trobessin allotjament. Latorre decideix tornar a Espanya. Un cop aconseguits els papers i els permisos corresponents, l'11 de setembre de 1939, acompanyat pel seu amic i col·lega Elisardo Martínez Carmona i per un dentista anomenat Carreras, va trepitjar de nou terra catalana travessant la frontera per la duana del Portús. Començà així un nou capítol en la vida d'Àngel Latorre, tot i que l'impacte i les conseqüències de la guerra civil, en forma d'un procés de depuració que hagué de patir uns mesos després, trigarien anys a esvair-se.

COMENTARI FINAL.

Les Memòries que ens ha deixat el metge Àngel Latorre Rios, cal interpretar-les com el que són: una evocació *a posteriori*. Redactades quan va complir setanta anys, en el moment de la seva jubilació el 1983, i per tant gairebé cinquanta anys després dels fets descrits, pateixen els inconvenients que el pas del temps provoca sobre els nostres records (alguns errors, obliats, manca de precisió, etc.). No són un diari i no tenen per tant la precisió del detall recollit en el moment. Tot plegat ha obligat a una tasca feixuga de verificació de dades i contextualització dels fets.

Però més enllà d'aquestes consideracions, aquestes memòries, en concret les que fan referència al període de la guerra civil i els mesos d'exili, constitueixen un testimoni de primera mà per a conèixer la repercussió que aquelles vivències van tenir en la trajectòria personal i professional dels que com ell havien decidit dedicar la seva vida a l'exercici de la medicina. En la línia d'altres aportacions semblants fetes per companys generacionals, com ara els metges Agustí Grau i Sabartés (29) o Jaume Planas i Guasch (30), aquest text ens parla del conflicte que va representar per a uns joves llicenciats, alguns encara estudiants, el fet d'haver d'exercir la seva vocació de salvar vides en mig d'un escenari de mort i violència, gairebé sense temps encara d'haver après els rudiments de l'ofici ni de desenvolupar l'habilitat d'aplicar els coneixements a la pràctica clínica. En aquest sentit, al llarg de moltes de les pàgines del seu escrit, es fa palesa aquesta desproporció entre el grau de preparació tècnica i professional i la responsabilitat que van haver d'assumir.

I una darrera conclusió: la guerra, un cop més, se'ns mostra com una escola de medicina i cirurgia; no solament va permetre acumular experiència als metges implicats sinó que també va ajudar a la difusió de nous avenços entre la comunitat mèdica del nostre entorn. L'acceptació del *close method* per part dels cirurgians francesos fou una demostració paradigmàtica.

NOTES

1. LATORRE RIOS, Àngel. Las complicaciones en el curso del kala-azar infantil. *Annals de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau*, 1936; X (nº 3, 15-maig-1936): 295-311.

2. A "La Columna de Baleares. Diario de combate antifascista", publicació apareguda durant l'expedició, surt citat en el suplement al nº 6, del 28 d'agost de 1936, un metge de nom Ramón Sala, que podria correspondre a Ramon Sala i Closa, que l'any 1936 exercia a Torrebesses (Segrià).

3. RODRIGUEZ TEJERINA, JM. El Marqués de Comillas. *Historia de un buque hospital. Medicina Balear*, 1988; 3: 63-68.

4. Aquest hospital situat a l'Hotel Perelló va tenir una vida efímera, doncs va ser ocupat per les tropes de la guarnició de Mallorca el dia 17 d'agost. En canvi, van funcionar durant més temps els quatre centres d'evacuació de ferits als quals es refereix una nota apareguda en el diari "La Columna de Baleares", en el nº 2 del 24 d'agost. En aquella publicació es parla d'aquests quatre llocs: "Primero.- Un Hospital Central de evacuación en Fábrica "de la Playa", con Equipo Quirúrgico. Segundo.- Un Hospital de Sangre en el Castillo Terranova que enlaza con el flanco derecho de las columnas con dos puestos de socorro encargados de organizar la evacuación y primeras curas. Dos puestos de socorro que enlazan con el flanco derecho y evacuan también la parte más avanzada de la columna de Puerto Cristo (Flanco izquierdo). Tercero.- "Hospital de Sangre de Puerto Cristo" (Barranco) donde se evacuan los enfermos de la columna de Puerto Cristo más próximo a la playa. Cuarto.- "Hospital de Sangre de la playa Santa María" que evacua los enfermos de la parte central de columnas de Puerto Cristo". L'historiador Josep Massot identifica la "Fábrica de la Playa" amb el lloc conegut com "Sa Coma", una antiga fàbrica de llet condensada. Latorre per la seva banda, situa a Sa Coma el primer lloc de comandament de Bayo. Vegis:

La Columna de Baleares (edición facsímil). Palma de Mallorca, Librería Ripoll, 1977.

BAYO, Alberto. *Mi desembarco en Mallorca (de la guerra civil española)*. Palma de Mallorca, Miquel Font, Editor, 1987. Pàgs.237-260.

MASSOT I MUNTANER, Josep. *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Agost-setembre de 1936*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987.

5. L'Hotel Perelló fou ocupat pels defensors de l'illa el 17 d'agost. Tots els combatents van ser morts i els ferits rematats (MASSOT I MUNTANER, Josep. Op. cit., pàg. 180-181).

6. Aparell destinat a l'administració de l'anestèsia.

7. Aquesta aparentment petita variació del mètode, Trueta la desaconsella doncs la mobilització del focus de fractura es pot traduir per la formació d'un edema perifocal, augment de les molèsties locals i difusió de la infecció (TRUETA, J. *El tractament de les fractures de guerra*; Barcelona, Biblioteca Mèdica de Catalunya, 1938. Pàg. 26).

8. Latorre cita la residència "Nadeida Krupskaja" que estava situada al carrer Amigó, núm. 10 de Barcelona. Depenia de l'Ajut Infantil de Reraguada. De l'aspecte sanitari en aquesta institució se n'encarregava el Sindicat Sanitari de la UGT, al qual pertanyia el doctor Calafell. Vegis:

9. HERVÁS PUYAL, Carles. *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil*. Tesi Doctoral. UPF, 2004, pàg. 216-217. Es pot consultar a:

<http://www.tdx.cat/TDX-1227107-125336>.

D'aquests, dos són estudiants de medicina: Fossas (fill del metge de Sant Quirze de Besora i Vidrà, Enric Fossas i Casanovas) i Carreras.

10. Es tracta dels doctors Ramon Poblet Serrat (antic company de Latorre al servei de guardia de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau), que el març de 1938 va ser traslladat a l'Hospital de Boltaña (Clínica Militar nº 4), i Emilio Ribes Solé, que va acabar sent el director d'aquest Hospital de Sang nº 1 de Barbastro, també conegut com la Clínica Quirúrgica de Barbastro. En aquesta població van arribar a funcionar tres centres sanitaris:

l'antic Hospital de Districte, depenent de la Diputació d'Osca i que al setembre de 1936 es convertí en l'Hospital de Sang nº 1 (el seu primer director fou el doctor Fernando Martorell Otzet i on també va treballar, entre d'altres el doctor Juan Navés Janer); l'Hospital Civil nº 2 (instal·lat al Col·legi de San Vicente de Paúl) per malalts de medicina i que el mes d'octubre de 1937 es militaritza passant a ser la Clínica Militar de Medicina; i finalment l'Hospital Civil nº 3 (situat a la Casa Amparo) i que des de desembre de 1936 ja es coneix com a Hospital de Sang nº 3. Vegis:

ARCARAZO GARCIA, LA; BARRACHINA BOLEA, P; MARTINEZ DE BAÑOS, F. Guerra Civil. Aragón. (Tomo V). Huesca, "el cerco". Zaragoza, Editorial Delsan, 2007. Pàgs. 436-464.

11. Probablement restes de la 31 Divisió republicana. Vegis:

GASCON RICAÑO A. La Bolsa de Bielsa. Diputación de Huesca, 2005. Pàg. 51.

12. El 15 d'abril de 1938 l'exèrcit nacionalista arriba al mar Mediterrani per Vinarós.

13. HERVAS PUYAL C. Op. cit., pàg. 240-244.

14. El mateix Montserrat explica que utilitzava corrents faràdics per descobrir simulacions, diagnosticar quadres psicogènes i tractar fenòmens influenciables per la suggestió. Vegis: MONTSERRAT, S. Psiquiatria de guerra. La Medicina Catalana, desembre de 1937-gener de 1938; Any VI, nº51-52: 145-150.

15. Sobre aquest personatge, vegis:

MARCO IGUAL, M. Los médicos republicanos españoles en la Unión Soviética. Barcelona, Flor del Viento Ediciones, 2010. Pàgs. 183-197.

16. Durant la guerra civil, a Manresa la Sanitat Militar va disposar dels següents centres assistencials: l'antic Hospital de Sant Andreu, reconvertit en l'Hospital Militar nº 1; la Clínica Sant Josep, hospital civil, encara que alguns metges militars hi treballaven; l'Institut de 2ª Ensenyança, habilitat amb el nom de Clínica Militar nº 3; i el convent de les Saleses o Clínica Militar nº 2. El Sanatori de Sant Joan de Dèu sempre va ser un hospital civil. Vegis:

HERVÁS PUYAL, C. Op. cit., pàgs. 241-243.

17. Es tracta d'un error: en realitat era el convent de les monges Lestonnac.

18. La Seud'Urgell seria ocupat el dia 5 de febrer de 1939.

19. SOLÉ BARJAU, Q. Banyes, hospital i cementiri. Cadí-Pedraforca, 2006; 1: 76-77.

20. Aquesta és una dada sorprenent, doncs fins ara totes les referències apuntaven a que Dencàs va fugir a Génova l'agost de 1936 i després a França, on establí la seva residència a Banyuls, però no hi ha constància de cap nou viatge a Catalunya durant la guerra civil. Vegis:

RABASSA MASSONS, J. Josep Dencàs i Puigdollers. El nacionalisme radical a la Generalitat. Barcelona, Rafael Dalmau, 2006.

21. Es calcula que durant la retirada per la Cerdanya, al camp de l'estació internacional de La Tour de Carol van morir 54 refugiats: vuit soldats, vint-i-tres civils i vint-i-tres desconeguts. Tots ells van ser enterrats al cementiri d'Enveitg. Vegis:

BERLIC, F. La retirada en fevrier 1939. La Cerdagne se souvient. Groupe de Recherches Archéologiques & Historiques de Cerdagne, 2012. Pàg. 204.

22. Aquest fet lamentable va ser reconegut pel propi Trueta en una publicació científica apareguda a finals d'aquell mateix any:

TRUETA, J. Treatment of war fractures by closed method. British Medical Journal, 1939; 2: 1075-1077.

23. Segons algunes fonts, onze persones (metges i altres sanitaris) es van evacuar de La Tour de Carol a l'hospital de Sète. Vegis:

BERLIC, F. Op. cit., pàg. 206.

24. HERVÁS PUYAL, C. Op. cit., pàg. 175.

25. Va publicar alguns acudits en una revista ciclostilada de la qual es van editar alguns exemplars: L'Echo de l'Hôpital. Vegis:

BATTESTINI i PONS, R. Nicolau Battestini i Galup (1895-1981). Testimoni d'una època. Lleida, Pagès editors, 2009. Pàg. 101.

26. Probablement, Latorre confon a Josep Córdoba Ferreiro (fill de Josep Córdoba i de Rosalia Ferreiro, casat el 13 de novembre de 1951 amb Ana Mª Raventós Mestres, filla del metge Antoni Raventós Moragas), amb el seu pare: Josep Córdoba Rodríguez (Múrcia, 1884 – Barcelona, 1954), psiquiatre, fundador de l'Institut Mèdic Pedagògic per a nens subnormals i acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya. Vegis: CORBELLA, J; SECULÍ, J. Nomina Academicorum 1770-1995. Barcelona, PPU, 1995. També podria tractar-se del doctor Ramón Córdoba Rodríguez, a qui hem trobat treballant a Puigcerdà el setembre de 1937 (Arxiu Històric Comarcal de Puigcerdà: Correspondència 1936-).

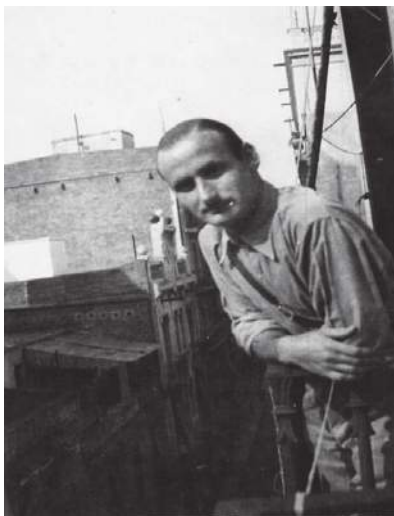
27. BATTESTINI i PONS, R. Op. cit., pàg. 100-101.

28. Efectivament, pocs mesos després aparegué un treball firmat per Soulié i Linares en una revista mèdica francesa, en el qual van donar a conèixer la seva experiència amb el closed method a l'Hospital de Sète. Segons aquest article, d'un total de 389 ferits, en 332 (85,34%) es va obtenir un bon resultat; en 40 (10,28%) el resultat fou mitjà; i en 17 (4,37%) el resultat va ser dolent. Com a conclusió, els autors reconeixen que amb la cura oclusiva els resultats han estat incomparablement millors que els obtinguts amb altres procediments. Vegis:

SOULIÉ, J; LINARES, C. La cure occlusive dans le traitement des fractures de guerre. Journal de Chirurgie, 1940; 55 (N° 1, Janvier): 22-37.

29. GRAU I SABARTÉS, A. La guerra civil viscuda per un metge novell. Barcelona, Editorial Pòrtic, 1974.

30. PLANAS, J. Sueños cumplidos. Memorias. Barcelona, Planeta, 2011.

Dr. Àngel Latorre

El vaixell hospital